

Robert Matijašić

KASIODOROVA PISMA KAO IZVOR ZA POZNAVANJE KASNOANTIČKE POVIJESTI ISTRE (*Cass. Var. XII, 22, 23, 24*)

Tema definirana gornjim naslovom nije ni pošto slučajno odabrana, već na jedan suvremen način želimo predložiti kasnoantički pisani izvor o Istri koji u historiografiji nije nepoznat. Svjedoci smo, naročito tijekom posljednjih nekoliko desetljeća, svojevrstne renesanse kasnoantičke i ranosrednjovjekovne arheologije i historiografije Istre,¹ te i ovaj naš prilog treba shvatiti kao održavanje tog kontinuiteta proučavanja prijelaza antike u srednji vijek.

Kako smo do danas najviše imali prilike baviti se pitanjima vezanim uz ekonomsku povijest i arheologiju antičke Istre,² prirodno je da takvo postavljanje problema uključi i ona tzv. granična razdoblja, tj. prijelaz protohistorijskog razdoblja u antiku s jedne strane, odnosno prijelaz iz antičkog razdoblja u kasnu antiku i rani srednji vijek s druge strane.

Zbirka pisama senatora Kasiodora (*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus*, r. oko 490. godine, u. prije 583. godine) obuhvaća široki vremenski raspon od oko 508. do 537. godine, pokrivajući vrijeme vladavine istočnogotskih kraljeva Teodorika (471—526), Atalarika (526—534), Teodata (534—536) i Vitigesia (536—540). S obzirom da nas ovdje prvenstveno zanimaju pisma iz XII. knjige, potrebno je odmah naglasiti da su upravo u dvije posljednje knjige *Variae* (XI. i XII.) sakupljeni akti nastali dok je Kasiodor bio prefekt pretorija, tj. od 533. do 537. godine, dok ostale knjige (I.—X.) pokrivaju razdoblje njegovog vršenja funkcije *magister officiorum* do 533. godine.³

Značaj skupine od tri Kasiodorova pisma za poznavanje kasnoantičke Istre uočen je krajem prošlog stóljeća, kad je i započelo sustavno i suvremeno izučavanje tog prijelaznog razdoblja. Taj se prvorazredni izvor međutim do nedavno najčešće donosio samo u kratkim odlomcima, kao potkrijepa ove ili one teze.⁴ Nedavno je u nas objavljen cjelovit prijevod (uz originalan tekst) svih pisama koja su zanimljiva za proučavanje Istre,⁵ te su stvoreni uvjeti za pokušaj revalorizacije Kasiodorovih podataka kao izvora za poznavanje kasnoantičke ekonomije Istre.

Sačuvan je čitav slijed Kasiodorove prepiske vezane uz jednu epizodu oko 536—538. godine, kad je u Istri ljetina bila obilnija nego obično, a istovremeno je u nekim dijelovima ostrogotske države podbacila. Prvo u nizu je pismo Istranima u kojemu Senator hvali ljepote i bogatstvo poluotoka i zatim traži od poeznih obveznika tribut u naturi kao i obavezni državni otkup preostalih proizvoda,⁶ slijedi uputstvo Laurenciju kojega šalje u Istru da izvidi količine poljo-

¹ Počevši od prve značajne male sinteze podataka arheologije i povijesti u B. Marušić, Avaroslavenski napadaji u Istru u svjetlu arheoloških izvora, *Peristil* 2, 1957, 63—70, isti je autor objavio više manjih priloga; navodimo ovdje neke novije radove u kojima je objavljena starija literatura: B. Marušić, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora, *JZ* 9, 1975, 335—350; V. Jurkić Girardi, Lo sviluppo di alcuni centri economici sulla costa occidentale dell'Istria dal I al VI secolo, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno* 12, 1981—1982, 7—31; R. Matijašić, Alcune considerazioni sulle forme di insediamento rustico in Istria dal III al VI sec., *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste*, Quaderno 13-2, 1983/84, 231—243.

² Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. st. n. e., Magistarski rad, u rukopisu.

³ C. Tanzi, Studio sulla cronologia dei libri »*Variarum*« di Cassiodoro Senatore, *Archeografo triestino* n. s. 13, 1887, 4.

⁴ Npr. A. Degraffi, *Aquileia e l'Istria in età romana*, u: *Scritti aquileiesi offerti a Giovanni Brusin*, Aquileia 1953, 57 i 61 (*Scritti vari* 2, 1962).

⁵ M. Križman, *Antička svjedočanstva o Istri*, Izbor iz djela, Pula—Rijeka 1979 (Istra kroz stoljeća, I/1), 298—313.

⁶ *Cass. Var. XII, 22.*

privrednih proizvoda,⁷ te naređenje zapovjednicima brodova da budu spremni za prijevoz otkupljenog žita iz Istre u Ravennu.⁸ Možda ovom nizu pripada i četvrto pismo,⁹ dekret o otpisu poreza za stanovnike Konkordije, Akvileje i Forum Iuli, koji su se zbog slabe ljetine došli žaliti prefektu pretorija da neće moći ispuniti svoje porezne obaveze.

Glede datacije ovih pisama, svi autori koje smo mogli konzultirati suglasni su u okvirnom smještaju ovih događaja između 535 i 538. godine. Komparativna tabela koju za sva Kasiodorova pisma donosi L. Ruggini,¹⁰ izgleda, u izvatku za ona pisma koja nas ovdje zanimaju, ovako:

	XII, 22 i 23	XII, 24	XII, 26
Th. Hodgkin ¹¹	1. rujan 537	rujan 537	—
C. Tanzi ¹²	536—537	526—537	536—537
Th. Mommsen ¹³	537—538	537—538	533—537
L. Ruggini ¹⁴	537	537—538	535—536

Ne namjeravamo ovdje komentirati ova lagana odstupanja u dataciji pojedinih pisama, uz ostalo i zato što nam to nije relevantno za dalja razmatranja. U svakom slučaju, prihvatit ćemo mogućnost da su pisma XII, 22 i 23, a vjerojatno i XII, 24, nastala 537. godine kao odraz jedne jedinstvene situacije u kojoj se tada našla ostrogotska država, a time i Istra. Ostavljamo otvorenim pitanje pripada li ovoj skupini i pismo XII, 26, čiji je sadržaj bitno drugačiji, ali opet u nekoj vezi s poljoprivrednom proizvodnjom u Istri: kako Mommsen, tako i L. Ruggini, smještaju ga prije ostalih pisama (XII, 22, 23, 24).¹⁵

U literaturi se najčešće citiraju odlomci iz pisma XII, 22, kojeg je Kasiodor uputio Istranima (*Provincialibus Histriae Senator PPO*). Iz njega odmah na početku saznajemo da je »... *Histria provinciam a tribus egregiis fructibus sub laude nominatam, divino munere gravidam vini, olei vel tritici, praesenti anno fecunditate gratulari. Et ideo memoratae species in tot solidos datae pro tributaria functione vobis de praesenti prima indictione reputentur...*« Ove su se dvije rečenice uzimale, u različitim kontekstima, kao dokaz da je Istra bila i tada, početkom VI. st., u osnovi vrlo bogata i da nije trpjela od posljedica nemirnih vremena,¹⁶ a s druge strane kao dokaz da Kasiodor preuveličava bogatstvo Istre iz fiskalnih razloga, tj. da bi namaknuo propisani tribut.¹⁷ Međutim, već iz slijedećih rečenica vidi se da je ova druga mogućnost teško održiva: »... *Sed quoniam nobis in maiore summa sunt quaerenda quae diximus, tot solidos etiam de arca nostra transmisimus, ut res necessariae sine vestro dispendio uberrime debeant congregari. Frequenter enim, dum extraneis urgemini vendere, soletis damna sentire, eo praesetim tempore, cum vobis peregrinus emptor ereptus est et rarum est aurum capere, quando mercatores cognoscitis non adesse...*«

⁷ Cass. Var. XII, 23.

⁸ Cass. Var. XII, 24.

⁹ Cass. Var. XII, 26.

¹⁰ Cfr. L. Ruggini, *Economia e società nell'Italia Annonaria, Rapporti fra agricoltura e commercio dal IV al VI sec. d. C.*, Milano 1969, 557.

¹¹ Th. Hodgkin, *The Letters of Cassiodorus, A Condensed Translation of the Variae Epistolae of Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*, London 1886.

¹² C. Tanzi, op. cit.

¹³ Th. Mommsen, *Cassiodori Senatoris Variae, Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*, 12, 1894. Cf. Cassiodorus, *Variae*, ed. A. J. Fridh, *Corpus Christianorum, Series Latina* 96, 1973.

¹⁴ L. Ruggini, op. cit.

¹⁵ Dok prva tri pisma (Cass. Var. XII, 22, 23, 24) govore u sva tri slučaja o vinu, ulju i žitu (uvijek u tom redosljedu), četvrto pismo spominje samo istarsko vino, odnosno nestašicu vina i pšenice iz Veneta, dok nema traga ulju, trećem članu istarske »trijade«. Međutim, i ako ovo pismo (Cass. Var. XII, 26) nije u vezi s prethodna tri, ono nam svjedoči opet o dobrom urodu grožđa u Istri u tom razdoblju, urodu koji je čak mogao nadoknaditi lošiju berbu u drugim krajevima.

¹⁶ To je znano iz drugih pisanih izvora toga vremena: vrlo su rijetki upadi ratničkih skupina nomadskih naroda u Istru, uglavnom zbog dobre prometne zaštite poluotoka (planinski lanac Cićarije), cfr. B. Marušić, o. c. (bilj. 1).

¹⁷ A. Degraffi, o. c. 57: »... si legga, se anche essa possa esser esagerata per scopi fiscali, la lode che Cassiodoro fa della ricchezza agricola dell'Istria«.

Iz ovoga možemo zaključiti da je bila uobičajena pojava da Istrani svoje žito, vino i ulje prodaju trgovcima koji su dolazili iz drugih pokrajina, tj. izvan nekadašnje Venecije i Histrije (*Venetia et Histria*). Kasiodorove riječi se očito odnose na tada još svježa sjećanja iz bliske prošlosti, a to znači neposredno prije 537. godine. U izvorniku stoji *peregrinus emptor* (u singularu), odnosno odmah zatim *mercatores* (u pluralu). Široka rasprava se razvila oko pitanja tko bi mogli biti ti kupci iz tudine, trgovci kojih, u vrijeme kad Kasiodor piše Istranima, više nema, sve dok nije postalo jasno da ti kupci odnosno trgovci nestaju iz Istre u vrijeme kad Belizar osvaja Rim. Ova podudarnost možda i nije slučajna, jer je moguće da se radilo o trgovcima koji su nekadašnji glavni grad Carstva, Rim, opskrbljivali žitom.¹⁸ To bi moglo značiti da je Istra, početkom VI. st. bila barem povremeno ako ne kontinuirano, jedna od žitnica grada Rima. Naravno da *Urbs* u to doba više nije imala onaj značaj i onaj demografski potencijal koji ju je ranije definirao Kraljicom gradova, ali su potrebe za žitom i u ovom razdoblju nesumnjivo bile velike: a kako je anona ovisila o vanjskoj opskrbi, ranije iz Egipta i Afrike, kasnije se morala preorijentirati na »unutrašnje italске rezerve«, pri čemu je sjeverna Italija morala imati zapaženu ulogu s obzirom na poljoprivredni potencijal.

I zatim Kasiodor nastavlja: »... *Est enim proxima nobis regio supra sinum mari Ionii constituta, olivis referta, segetibus ornata, vite copiosa* (...). *Quae non immerito dicitur Ravennae Campania, urbis regiae cella penaria, voluptuosa nimis et deliciosa digressio, fruitur in septentrione progressa caeli admiranda temperie*...« Odmah nakon geografskog opisa, Kasiodor navodi poime-nično dvije najvažnije grane antičke, a sigurno i kasnoantičke ekonomije Istre, masline i vinovu lozu.¹⁹ U ovom kontekstu, kao ranije, javlja se pšenica (*segetibus ornata*, odnosno ranije *triticum*), što nas mora navoditi na mogućnost da su u kasnoj antici žitarice imale značajnije mjesto u istarskoj poljoprivredi, a to nam za ranija stoljeća prema izvorima nije poznato.²⁰ I kad Kasiodor kaže da se »s punim pravom taj kraj naziva Ravenskom Kampanijom...«,²¹ onda to može značiti samo to da je Istra imala prema Ravenni, ostrigotskom kraljevskom gradu, sličnu funkciju kao apeninska Kampanija prema Rimu: drugim riječima Istra je bila jedna od glavnih opskrbljivača pšenicom i drugom hranom.

I dalje: »... *Habet et quasdam, non absurde dixerim, Baias suas, ubi undosum mare terrenas concavitates ingrediens in faciem decoram stagni aequalitate deponitur*. (...) *Numerosae conspiciuntur piscinae Neptuniae. Quibus etiam cessante industria passim ostrea nascuntur iniussa*. (...) *Praetoria longe lateque lucentia in margaritarum speciem putes esse disposita, ut hinc appareat, qualia fuerint illius provinciae maiorum iudicia, quam tantis fabricis constat ornatam*...« Prva citirana rečenica jasna je i po danas vidljivim geografskim karakteristikama. Nije čudno što je Kasiodora izgled nekih dijelova obale podjećao na kampanske *Baias*, još i tada, u VI. st., sinonim za morski zaljev na čijim su obala izgrađeni raskošni kompleksi ljetnikovaca.²² Klasični istarski primjer takvih *villae marittimae* jesu zaljev Verige na Brijunima (Val Catena), Barbariga, Sorna kod Poreča, te još mnogo takvih vjerojatnih nalazišta duž čitave istarske

¹⁸ L. Ruggini, op. cit., 341–349.

¹⁹ Vrlo je opsežna literatura o maslinarstvu i vinogradarstvu Istre u antici, i ona zahvaća razne vidove te djelatnosti: arheološke ostatke arhitekture, proizvodnju amfora, žigove na amforama, epigrafiju itd. Korisna sinteza je još i danas A. Degrassi, o. c., noviji podaci u F. Tassaux, Laecanii, Recherches sur une famille sénatoriale d'Istrie, Mélanges de l'Ecole Française de Rome — Antiquité 94, 1, 1982, 227, 269, gdje je opsežna literatura o amforama i prosopografiji.

²⁰ Vjerojatno tek u kasnoj antici raste značaj proizvodnji žitarica u Istri, jer je ranije ta kultura bila ograničena na usko lokalno tržište, odnosno nije se proizvodila za izvoz i plasman u susjedne krajeve. U izvorima nema niti jednog spomena žitarica u Istri, barem ne u onome smislu u kojem nalazimo ulje (Plinije, Marcijal, Pauzanija) ili vino (vinum pucinum — Plinije).

²¹ Prijevod M. Križmana (cfr. bilj. 5).

²² J. H. D'Arms, Romans on the Bay of Naples, A Social and Cultural Study of the Villas and their Owners from 150. B. C. to A. D. 400, Cambridge Mass., 1970, 252.

zapadne obale.²³ I za *piscinae Neptuniae*, ribnjake u kojima se u morskoj vodi uzgajala živa morska riba, postoje arheološke potvrde u zaljevu Verige,²⁴ dok je za uzgoj školjaka, iako pozitivnih i sigurnih dokaza nema, logično pretpostaviti da je kao i danas i to bio jedan vid marikulture.

I posljednja rečenica gore citiranog teksta može se arheološki dokumentirati prema danas nam dostupnim podacima. Kao ekonomija, i rimska ruralna arhitektura,²⁵ a na to misli Kasiodor kad govori o »građevinama poput niske biserja«, svoj najveći uspon doživljava u I. st. n. e., kada nastaje najveći broj objekata koji se mogu označiti općenitim imenom *villa rustica*, u agerima istarskih kolonija.²⁶ Može se reći da se na zapadnoj obali Istre, od Pule preko Rovinja i Poreča do Novigrada i Umaga, svakih nekoliko stotina metara, u svakom zaljevu, nalazi jedan takav arheološki lokalitet, *villa rustica*,²⁷ tj. zgrada, skup zgrada ili arhitektonski sklop koji ispunjavaju dvije osnovne funkcije, stambenu s manje ili više dekorativnih elemenata (mozaici, freske i sl.), te gospodarsku s postojenijama za preradu poljoprivrednih proizvoda.²⁸ Kasiodor očito misli na ovaj niz građevina, jer većina pokazuje tragove neprekidnog korištenja i življenja od I. st. do VI—VII. st.²⁹ Istini za volju, životni standard u IV—VI. st. ponešto opada, prostori se pregrađuju, luksuzni dijelovi propadaju, novi sagrađeni dijelovi nisu više rađeni po jedinstvenom planu,³⁰ ali može se reći da većina gospodarskih cjelina (tijeskovi za ulje, magazini za žito i sl.³¹) i u VI. st. služe svojoj svrsi.

Sudeći po gustoći naseljenosti, barem u onom okviru u kojem je danas možemo rekonstruirati prema arheološkim podacima,³² došlo je u tom razdoblju do određenog smanjenja broja stanovnika, ali to nije niti izdaleka doseglo razmjere koje nalazimo u provincijama koje su zbog izravne vojne ugroženosti bile pogođene depopulacijom.³³ Na Istru se stoga teško mogu primijeniti žalopojke koje ponekad nalazimo u izvorima. U jednom trenutku stanovništvo Istre ne samo da se nije smanjivalo, već se naprotiv i povećavalo prilivom brojnih izbjeglica iz Panonije, koja je tijekom V. i VI. st. bila sve nesigurnija.³⁴

Stoga u Istri, općenito govoreći, ne može biti riječi u kasnoj antici o napuštanju zemlje i propadanju poljoprivrednih površina. Uvriježena historiografska »zabluda«³⁵ o kasnoj antici kao razdoblju opće krize civilizacije³⁶ u posljednje vrijeme ozbiljno se opovrgava široko utemeljenim argumentima. Fenomen

²³ R. Matijašić, *Roman Rural Architecture on the territory of Colonia Iulia Pola*, *American Journal of Archaeology*, 86, 1, 1982, 53—64; V. Jurkić Girardi, op. cit., 21—22; V. Jurkić, *Građevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do bizantskog doba*, *Historia Historica* 4, 2, 1981, 89.

²⁴ R. Matijašić, op. cit. (bilj. 23), 55; S. Mlakar, Brioni (vodič), 1971, tlocrt na str. 30; A. Gnirs, *Aus Südtirol, Die römischen Hafenanlagen von Val Catena auf Brioni grande*, *Jahreshefte des Österreichischen archäol. Inst.* 5, 1902, 159—164.

²⁵ Pod pojmom ruralne arhitekture podrazumijevamo sve građevine ekonomskog i rezidencijalnog karaktera izvan grada, što bi otprilike bio ekvivalent terminu »villa rustica«, ili villa, koji je previše neprecizan za jasno definiranje pojedinih supkategorija: cfr. J. Harmand, *Sur la valeur archéologique du mot »villa«*, *Revue archéologique* 38, 1951, 155—158.

²⁶ Tj. na teritoriju Pule i Poreča. Područje antičke Pule (Colonia Iulia Pola) obuhvaćalo je južni dio poluotoka do Limskog zaljeva na zapadu i do Raškog zaljeva na istoku. Područje Poreča (Colonia Iulia Parentium) bilo je ograničeno Limskim zaljevom i Limskom dragom na jugu i jugoistoku, dolinom rijeke Mirne na sjeveru. Od Limske drage kod Berma granica je vjerojatno išla duž potoka Cipri preko brdovitog područja do doline Botonege u slivu Mirne. Cfr. npr. A. Degrassi, *Il confine nordorientale dell'Italia romana*, *Diss. Bern.* I, 6, 1954, karta u prilogu; S. Mlakar, *Die Römer in Istrien*, *Kulturhistorijski spomenici Istre*, 4. Pula 1962.

²⁷ Gustoću antičke ruralne arhitekture u Istri cf. kod R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 235.

²⁸ Cfr. bilj. 25.

²⁹ R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 232—233; V. Jurkić Girardi, *Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto presso Parenzo (I)*, *Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno*, 9, 1978—1979, 265—298.

³⁰ R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 233.

³¹ V. Jurkić Girardi, op. cit. (bilj. 29), 268.

³² R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 235.

³³ P. Salmon, *Population et depopulation dans l'Empire romain*, *Coll. Latomus* 137, 1974.

³⁴ B. Marušić, op. cit., 346.

³⁵ Termin »zabluda« stavljamo u navodnike i zato što nemamo vremena i mjesta ovdje detaljnije razvijati taj problem: cfr. npr. C. R. Whittaker, *Agri deserti*, u: *La proprietà a Roma*, ur: M. I. Finley, Bari 1980 (izvorno izdanje: *Studies in Roman Properties*, Cambridge 1976), 168.

³⁶ Za jedan takav moderan pristup problemu cfr. M. Verzár Bass, *Le trasformazioni agrarie tra Adriatico nord-orientale e Norico*, u: *Società romana e impero tardoantico*, vol. III, *Le merci, gli insediamenti*, Bari 1986, 683.

napuštene zemlje (*agri deserti*) bio je ograničen samo na neka područja u Italiji i u nekim provincijama.³⁷ Bila je to isključivo posljedica ekonomske propasti jednog načina upravljanja zemljom, a ne posljedica općeg razvoja društvenih i političkih odnosa u Evropi i na Mediteranu. S druge strane, razumljiva je svojevrsna propaganda crkvenih pisaca iz IV. i V. st. koji su rado uveličavali krizne fenomene koji su se dobro uklapali u njihove vizije globalnih odnosa između kršćana i pogana. Proces pokršćavanja nije još bio završen u većini perifernih dijelova Mediterana, te je i kriza bila instrument u tom trenutku razvoja kršćanstva.

U najvećem broju slučajeva barbarski plemenski pohodi nisu bili više od pljačkaških pohoda manjih skupina ratnika koje neki danas, možda malo pretjerujući, smatraju gotovo kradljivcima kokoši. Oni su najčešće noću napadali usamljene farme, tj. rustičke vile, a danju se povlačili u brda, šume ili pustinje, već prema okolnostima.³⁸ Zbog toga su nezaštićena naselja na otvorenom bila izloženija opasnostima, te se, i u Istri, postupno javljaju *castra*, fortificirani aglomerati na vrhovima brežuljaka ili na zaštićenim mjestima na morskoj obali.³⁹ Fenomen »kastrizacije« ne znači, međutim, potpuno napuštanje teritorija, već samo napuštanje nekih od brojnih rustičkih vila. Poljoprivredna aktivnost uglavnom se nastavlja, ponešto smanjenim intenzitetom, ali ipak se nastavlja.

S obzirom na činjenicu da su kasnoantički *castra* nastajali gotovo bez izuzetka na mjestima ranijih gradinskih naselja, nije nezanimljivo pitanje eventualnog kontinuiteta između tri eventualne, pretpostavljene faze razvoja naselja: protohistorijska gradina — klasično antičko naselje — kasnoantički *castrum*. Najslabija karika u tom lancu našeg poznavanja činjenica je klasična antička faza, i to stoga što se nakon napuštanja gradinskog naselja najčešće formiraju rustičke vile u okolici, u nizini. Jedinu primjeri stvarnog kontinuiteta između gradinske i klasične faze jesu *Pola* i *Nesactium* kao gradinska naselja, a vjerovatno i *Parentium*,⁴⁰ dok faktički, ali kontinuitet s cezurom možemo jasno dokumentirati na primjerima Plomina i Roča (*Flanona* i *Rotium*): ovdje se naselje klasične antičke faze, bez fortifikacija, nalazi u podnožju brežuljka na kojem se nalazila protohistorijska gradina i gdje će se naselje »vratiti« u kasnoj antici.⁴¹ Gotovo svi ostali *castra* kojima je jasno dokazana prethistorijska i srednjovjekovna faza (Buzet, Žminj, Sv. Lovreč Pazenatički i dr.) nemaju jasnih antičkih ostataka koji bi upućivali na urbanu strukturu.⁴² Na sadašnjem stupnju našeg poznavanja kontinuiteta između prethistorijske i kasnoantičke faze možemo zaključiti samo da je jedan dio gradina na početku klasične faze napušten, a neka su se naselja preselila u neposrednu blizinu, ali bez fortifikacija.

U kasnoj antici ponovo se život vraća u utvrđena zaštićena naselja, javljaju se začeci one teritorijalne organizacije koja će biti poznata u ranom srednjem vijeku, gdje stanovnici gradova obrađuju zemljišne posjede oko naselja, ali se svake večeri vraćaju pod zaštitu zidina.⁴³

Danas nama nepoznatom dinamikom, stanovnici agera postupno napuštaju osamljene farme, grupiraju se na pogodnijim lokacijama, te se na takvim mjestima stvaraju manja naselja: iz toga nastaju ranosrednjovjekovna sela.⁴⁴

³⁷ C. R. Whittaker, op. cit., 169—204.

³⁸ C. R. Whittaker, op. cit. 172.

³⁹ R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 236—237.

⁴⁰ Za Pulu i Nezakcij cfr. C. Marchesetti, I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia, Trieste 1903, 104—105; za Poreč cfr. A. Sonje, Prethistorijski nalazi poslije drugog svjetskog rata u poreštini, Jadranski zbornik 6, 1966, 295—303.

⁴¹ R. Matijašić, op. cit. (bilj. 1), 240.

⁴² M. Mirabella Roberti, La chiesa e le mura di San Lorenzo del Pasenatico, u: Arte del primo Millennio (Atti del II Convegno per lo studio dell'arte medievale), Torino 1950.

⁴³ Mora se računati i s mogućnošću da je takova organizacija poljoprivredne proizvodnje postojala i u klasičnoj antičkoj fazi u prigradskom području (suburbium).

⁴⁴ Rijetka su sela u današnjoj Istri kod kojih može biti dokumentiran kontinuitet naseljenja, djelomično i zbog manjeg ili većeg diskontinuiteta u srednjem vijeku, u razdobljima kuge i depopulacije.

Pismo koje Kasiodor upućuje *Laurentio viro experientissimo*,⁴⁵ sadržajno se nadovezuje na prethodno i predstavlja elegantno sročeni nalog Lovri da pregleđa količinu poljoprivrednih proizvoda koje su stanovnici Istre bili dužni predati državi na ime poreza, kao i one proizvode koje su imali staviti na raspolaganje kraljevskoj blagajni uz »pravičnu naknadu«: »... *ad Histriam provinciam iubemus excurrere, ut in tot solidos vini, olei vel tritici species de tributario solito debeas procurare, in aliis vero tot solidis, quos a nostro arcario percepisti, tam a negotiatoribus quam a possessoribus emere maturabis*...«

Istra ima u Kasiodorovoj prepisci poseban tretman, te je jasno da postoje uslovi za bogatu poljoprivrednu proizvodnju, barem u odnosu na druge krajeve u istočnogotskoj Italiji, odnosno njezinom sjevernom dijelu koji je gravitirao glavnom gradu Ravenni. Interes kraljevskog fiska, kao i svjedočenja o prisustvu, ranije, nakupaca iz drugih krajeva,⁴⁶ navode nas na zaključak da je Istra barem povremeno, s vremena na vrijeme, bila u stanju izvoziti viškove svojih proizvoda, prvenstveno ulje, vino i možda žito. Sigurno je tome najviše pogodovala izrazito zaštićena pozicija poluotoka u odnosu na susjedne regije otvorenije prema prodorima nomadskih naroda. Stoga se Kasiodor trudi da barem verbalno uvjeri Istrane u blagonaklonost centralne vlasti prema takvoj situaciji, blagonaklonost koja je koristila objema zainteresiranim stranama. Prefekt pretorija, da bi udobrovljio porezne obveznike, naglašava da će učiniti sve da im se isplati pravična naknada za onaj dio obaveza koje nisu potpadale pod poreska davanja u naturi, te se stoga obavezuje da će prije određivanja cijena sačekati izvještaj o urodu, te zato i upućuje izaslanika u Istru: »... *Qualis autem supra dictarum specierum ubertas se optata laxaverit, veraci nobis, ut de te credimus, relatione significa, ut nos habito modo constituere debeamus quod nec provinciales laedat nec publicas gravare possit expensas*...«;⁴⁷ a istovremeno obećava Istranima: »... *Prodimus etiam amore iustitiae quod nobis suggerere poteratis. Quia in pretio laedere non debemus, unde naulorum praebitionibus non gravamur*...«⁴⁸

I u ovome, u blizini Istre i Ravenne, Kasiodor kao savjestan državni činovnik vidi prednost. Naime, vrlo je dobro poznato da je pomorski prijevoz u antičko doba (odnosno točnije rečeno do industrijske revolucije) bio brži, sigurniji i nadasve jeftiniji, te se koristio gdje god se moglo.⁴⁹ Ravenni, glavnom gradu ostrogotske države, morskim su putem najpristupačnije luke sjevernog Jadrana, od Aquileje do Pule, te su očito ovdje opskrbljivači tržišta glavnog grada najprije tražili izvore namirnica. Može se pojednostavljeno reći da je pomorski prijevoz na udaljenosti od 130 km (udaljenost Pula—Ravenna) poskupljivao proizvod isto kao kopneni prijevoz na udaljenosti od 40 km (Ravenna—Imola). Brodovi su uz zapadnu obalu Istre mogli pristajati na mnogim mjestima, u brojnim zaljevima, a ne samo u lukama kolonija (*Pola, Parentium i Tergeste*) ili na mjestima gdje su u to doba nicala nova gradska naselja (*Ruginium, Ursaria, Emonia, Humagum, Sapparis, Piranon* i dr.).⁵⁰ Odnosno, *mutatis mutandis*, može se reći i da su gradovi nastajali tamo gdje su postojale određene sidrišne pogodnosti. I taj fenomen nastajanja naselja uz obalu može se uklopiti u proces kastrizacije: neka su naselja morala imati svoju prethistorijsku fazu (Rovinj, Vrsar, očito su gradinskog karaktera), odnosno neka su postojala u dobá kla-

⁴⁵ Cass. Var. XII, 23.

⁴⁶ Cfr. bilj. 18.

⁴⁷ Cass. Var. XII, 23.

⁴⁸ Cass. Var. XII, 22.

⁴⁹ O tome govore i rimski agronomski pisci, npr. Katon (Cato, *De agr.*, 22, 3); R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*, Cambridge 1974, 366–369 postavlja omjer koštanja morskog, rječnog i kopnenog transporta kao 1 : 4,9 : 28; cfr. i K. Greene, *The Archaeology of the Roman Economy*, London 1986, 39–40.

⁵⁰ Rovinj: B. Tadić, Rovinj, razvoj naselja. Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, Knjiga 3, Zagreb 1982; Vrsar: B. Marušić, op. cit. (bilj. 1 — Slavonsko-avarski...), 65–69; Novigrad: L. Parentin, *Cittanova d'Istria*, Trieste 1974; Umag: A. Benedetti, *Umag d'Istria nei secoli*, Trieste 1970; Sipar: B. Marušić, op. cit. (bilj. 1 — Neki problemi...), 338–339.

sične antike kao ruralno naselje tipa villa rustica (Novigrad, Umag, Sipar — sva tri na poluotocima).⁵¹

Pored svega rečenog, treba imati na umu da je vrijeme kad je Kasiodor djelovao kao prefekt pretorija ostrogotskih kraljeva,⁵² razdoblje ekonomskog uspona poljoprivrede, pogotovo što se tiče ponovnog naseljavanja i privođenja kulturi već napuštenih zemljišta. Sigurno je da se termin *agri deserti* odnosi ne na neku prirodnu degradaciju zemljišta uzrokovanu intenzivnom i nemarnom, primitivnom eksploatacijom, već ne napuštanje zemlje zbog demografskih razloga.⁵³ U to vrijeme saniraju se dijelovi močvara između Ravenne i delte Pâda, što najrječitije govori o provođenju sustavne politike privođenja obrađivanju neiskorištenih zemalja.⁵⁴

Logično je pretpostaviti da se takva politika provodila gdje god je bilo moguće, tj. i u Istri. Tim više što je Istra bila jedna od »žitnica« Ravenne. Nije nam poznato u kojoj su mjeri obradive površine u Istri između III. i VI. st. ležale neobrađene. Zasigurno ih je bilo, ako je suditi po analogijama s drugim krajevima Italije,⁵⁵ gdje je latifundistička ekonomija dovela do radikalne promjene o načinu eksploatacije zemljišta, što je smanjivalo radnu snagu i naseljenost. Klasično područje latifundija je južna Italija, gdje se sve više prelazilo na stočarenje, dok je na sjeveru taj proces bio mnogo blaži.⁵⁶ Latifundija u svom klasičnom obliku znači prevladavanje ekstenzivne ekonomije, velike posjede i stočarenje. Međutim, ona kasnije sve više prepušta mjesto mještovitoj ekonomiji, davanju manjih dijelova imanja u zakup. U Istri su, naročito na području parentinskog agera, dokumentirani carski posjedi⁵⁷ po organizaciji vrlo bliski tipu velikih imanja, ali ne identični južnoitalskom latifundiju. A upravo je latifundistička ekonomija sa svojim specifičnim sastavom radne snage uzrok napuštanju zemljišta. Sitni i srednji posjed u pravilu su znak gušće naseljenosti i intenzivne poljoprivredne proizvodnje, te određeni nosilac vitalnosti cjelokupne ekonomije.⁵⁸

Obraćajući se Istranima s molbom, odnosno naređenjem za otkup dijela ljetine, Kasiodor se obraća ne jednoj manjoj skupini velikih posjednika, već velikom broju poljoprivrednih proizvođača (*provincialibus Histriae*⁵⁹), upravo zato što je takva situacija tada bila u Istri: prevladavao je srednji i sitni posjed koji se razvio iz kolonatskog odnosa, tj. davanja u zakup obradivi čestica na kraći ili duži rok.⁶⁰

Ponovo se vraćajući na podatke koje nam pružaju arheološki izvori, jasno je da je izvangradsko područje (*ager*) u Istri bilo gusto naseljeno i u VI. st. U dilemi je li Kasiodor opisao bogatstvo i ljepotu Istre iz fiskalnih razloga ili je pak prikazao stvarno stanje, treba se vjerojatno opredijeliti za ovu drugu mogućnost. Nije rijedak kontinuitet građevinskih cjelina od klasične antičke zgrade (*villa rustica*), preko kasnoantičkih ekonomskih gradnji do kasnoantičkog i rano-srednjovjekovnog kulturnog mjesta. Sakralne građevine, crkvice, postoje i danas

⁵¹ Cfr. bilj. 50.

⁵² Od 533. godine, cfr. C. Tanzi, op. cit., 4.

⁵³ C. R. Whittaker, op. cit., 169–176.

⁵⁴ G. Traina, *Paesaggio e decadenza, la palude nella trasformazione del mondo antico*, u: Società romana e impero tardoantico (cfr. bilj. 36), 711–730, naročito 719–720.

⁵⁵ C. R. Whittaker, op. cit.

⁵⁶ K. D. White, *Latifundia, A Critical Review of the Evidence on Large Estates in Italy and Sicily up to the End of the 1st. Century A. D.*, Bulletin of the Institute of Classical Studies, 14, 1967, 62–79.

⁵⁷ Inscriptiones Italiae, X, 1, 592; X, 2, 71–79; cfr. D. J. Crawford, *Proprietà imperiali*, u: La proprietà a Roma (cfr. bilj. 35).

⁵⁸ Podjela veličine imanja prema H. Dohru: do 80 iugera — mali posjed, 80–500 iugera — srednji posjed, više od 500 iugera — veleposjed; cfr. H. Dohr, *Die italischen Gutshöfe nach den Schriften Catos und Varros*, Köln 1965, 165.

⁵⁹ Cass. Var. XII, 22.

⁶⁰ P. W. De Neeve, *Colonus, Private Farm-tenancy in Roman Italy During the Republic and the Early Principate*, Amsterdam 1984, 10.

u velikom broju kao direktni nasljednici kasnoantičke situacije⁶¹ i svjedoče o gustoći naseljenosti Istre u to doba. Samo u iznimnim situacijama, nažalost, možemo dokazati kontinuitet i vezu između antičke ruralne arhitekture i srednjovjekovnog odnosno današnjeg seoskog naselja. Često su upravo crkvice jedini ostaci nekadašnjih naselja.

Na pragu smo vremena prijelaza u srednji vijek, kada mnoge antičke i kasnoantičke elemente nalazimo redefinirane unutar nove etničke strukture Istre, u donekle izmjenjenim društveno ekonomskim odnosima, ali u mnogo čemu te se karakteristike izravno napajaju na iskustvima klasičnog antičkog i kasnoantičkog razdoblja.

Sommario

LE LETTERE DI CASSIODORO QUALE FONTE PER LA CONOSCENZA DELL'ECONOMIA ISTRIANA NELLA TARDA ANTICHITÀ

Robert Matijašić

L'importanza del gruppo di tre lettere di Cassiodoro per la conoscenza della storia dell'Istria in epoca tardoantica venne notata alla fine del secolo XIX, quando iniziò lo studio sistematico di quell'epoca di transizione tra antichità e Medio Evo.

Esiste, nelle Variae, l'intera sequenza della corrispondenza di Cassiodoro, legata ad un episodio del 536—538, quando il raccolto fu in Istria più abbondante del solito, mentre fallì alle speranze nelle altre regioni del Regno Ostrogoto.

Il contenuto delle lettere è ben noto dalle edizioni di Cassiodoro: nella prima lettera il Senatore e Prefetto al Pretorio elogia le bellezze e le ricchezze della penisola istriana, chiedendo subito dopo un contributo fiscale in natura e decretando un ammasso obbligatorio delle scorte rimanenti. Seguono le istruzioni a Laurentium, inviato in Istria per ispezionare le quantità di prodotti agricoli, e poi un ordine ai comandanti delle imbarcazioni mercantili a tenersi pronti per il trasporto dei cereali dall'Istria a Ravenna. Forse a questa sequenza va aggiunta una quarta lettera, un decreto di condono del tributo per gli abitanti di Concordia, Aquileia e Forum Iuli, venuti a lamentare al Senatore l'impossibilità di pagare il tributo per l'annata alquanto deludente.

Per quanto riguarda la datazione di queste epistole, tutti gli autori che abbiamo potuto consultare sono concordi nell'attribuzione di questi avvenimenti tra il 535 ed il 538. In questa sede riteniamo opportuno affermare la probabile contemporaneità delle tre lettere (XII, 22, 23, 24), mentre lasciamo aperta la questione della datazione della quarta epistola (XII, 26).

Molto spesso si vedono citati frammenti della lettera XII, 22, il più delle volte per convalidare delle tesi sulla continuità economica, che cioè l'Istria fosse nel VI secolo una regione benestante sulla quale non hanno influito gli avvenimenti nelle regioni tra la Pannonia e l'Italia Settentrionale, oppure è una prova del fiscalismo statale di Cassiodoro, il quale esagererebbe la ricchezza dell'Istria per ragioni di tributo. Dalla lettera si può desumere che era pratica normale, ordinaria amministrazione, la vendita di cereali, vino e olio a mercanti venuti da altre regioni. Un dibattito su chi fossero questi acquirenti stranieri (emptores peregrini, mercatores) i quali, nel momento della stesura della lettera di Cassiodoro non ci sono più, si concluse quando divenne chiaro che la loro scomparsa era contemporanea alla conquista di Roma da parte di Belisario. La corrispondenza di questi fatti non è necessariamente casuale: è probabile che si tratti di mercanti addetti all'approvvigionamento di Roma.

Immediatamente dopo la descrizione geografica della regione, Cassiodoro indica le due attività agricole di rilievo dell'Istria tardoantica: la produzione dell'olio d'oliva e del vino. In questo contesto egli menziona anche i cereali (segetibus ornata, triticum), il che potrebbe indicare un ruolo abbastanza importante di questo terzo segmento dell'agricoltura, non riscontrabile nelle fonti dei secoli precedenti. Subito dopo

⁶¹ A. Sonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre, područje porečke biskupije od IV do XVI stoljeća*, Zagreb 1982; zanimljivo je svjedočenje P. Kandlera iz sredine prošlog stoljeća: »...durano ancora capelle e chiesuole di confinio, trifinio, quadrifinio, alle estremità dell'agro, ove convenivano contemporaneamente le processioni di comuni contermini e vi appendono le croci e vi ascoltavano la messa celebrata sull'ara comune...«, cit. prema I. Attolini, *La riscoperta della centuriazione: Kandler, u: Misurare la terra, centuriazione e coloni nel mondo romano*, Modena 1983, 170—171.

il Senatore confronta l'aspetto di alcuni tratti della costa istriana con la costa campana, con Baiae, che era evidentemente ancora nel VI sec. un sinonimo di località marittima con lussuosi complessi di ville. Esempi equivalenti in Istria sono Val Caterna sull'isola di Brioni, Barbariga, Sorna presso Parenzo ecc.

Sia l'economia che l'architettura rurale arrivano in Istria al massimo dello sviluppo nel I sec. d. C., quando sorge il maggior numero di impianti abitativi e produttivi definibili come »*villae rusticae*« nei territori delle due colonie istriane. Si può affermare che sulla costa occidentale tra Pola e Umago ogni baia è occupata da una villa. Ed è a questa successione di edifici che Cassiodoro allude quando parla di »*praetoria... in margaritarum speciem... disposita*«. Quasi tutte queste ville conservano tracce di abitazione e frequentazione senza interruzioni significative dal I al VI—VII sec. I vani si adattano alle nuove esigenze, si trascurano i dettagli decorativi dell'architettura, ma si può con ragionevole sicurezza affermare che la maggior parte degli impianti produttivi (torchi, magazzini) sono in funzione ancora nel VI sec.

A giudicare dalla densità di popolamento, almeno nella parte ricostruibile dalle tracce archeologiche, si è verificata in questo periodo (IV—VI sec.) una riduzione del numero degli abitanti, ma non comparabile alla proporzione della diminuzione nelle provincie danubiane. Per questa ragione, in Istria non si può parlare di territori deserti e rovina dell'agricoltura. Per la vulnerabilità dei siti all'aperto, anche in Istria le città si fortificano, e sorgono i castra, abitati su colline o penisole, oppure su isolotti vicino alla costa. Questo fenomeno non comporta però l'abbandono totale del territorio, ma soltanto di alcune ville meno difendibili e più lontane dai centri abitati e fortificati. Con una dinamica oggi pressoché impossibile a ricostruire, gli abitanti del territorio abbandonavano gradualmente le ville solitarie, raggruppandosi in località più favorevoli, dove sorsero col tempo dei veri e propri abitati rurali, dai quali traggono origine i villaggi altomedievali.

Dalle rimanenti due epistole di Cassiodoro (XII, 23, 24) si vede l'importanza dell'Istria nello Stato Ostrogoto; all'Istria viene riservato un trattamento speciale per le ricchezze naturali (agricole), mentre il Senatore accenna contemporaneamente al vantaggio rappresentato dal facile collegamento via mare con Ravenna. Le imbarcazioni potevano approdare in molti punti lungo la costa, nelle varie insenature, e non solamente nei porti delle città.

Accanto a tutto il predetto, si deve tenere presente che l'epoca di Cassiodoro Prefetto al Pretorio dei re Ostrogoti, è un periodo di prosperità per l'agricoltura, in particolar modo per quanto riguarda la ripopolazione e sanazione dei terreni precedentemente abbandonati. Si prosciugano grandi appezzamenti di paludi tra Ravenna ed il delta Padano, che è l'illustrazione migliore della politica sistematica di risanamento economico. Si può presumere che lo Stato agiva in questo senso anche in Istria, tanto più che la penisola era uno dei granai di Ravenna.

Concludendo, appare chiaro che i territori extraurbani dell'Istria erano densamente popolati anche nel VI sec. E non è una rarità la continuità di complessi architettonici dalla villa rustica di epoca classica, attraverso una fase tardoantica di carattere più prettamente economico, fino ai luoghi di culto tardoantichi, paleocristiani e altomedievali. Numerose chiesette esistono ancor'oggi quali successori diretti di una situazione tardoantica e sono prova di una forte densità di popolamento dell'Istria in quell'epoca. Sono appunto le chiesette molto spesso i soli resti di abitati abbandonati in epoche successive.

CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske univerze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, YU-62001 Maribor, Partizanska 5.

O ČEM SMO PISALI...

... pred štirimi desetletji?

»V celem prevladujejo tako med mestnimi kakor med vaškimi volivnimi možmi premožnejši zastopniki. V vaseh je bilo torej izvoljenih daleko največ celih kmetov, tudi precej kmečkih gostilničarjev in podobnih, pa le malo polovičnih, tretjinskih in še manjših kmetov in le prav redko se pojavljajo kajzarji. Pri volitvah so tedaj odločale višje meščanske plasti in večji kmetje. Koliko in kakšne borbe so se vršile pri pravolitvah med raznimi kandidati, je težko reči, ker pravolivnih zapisnikov ni. Odkritih in jasnih političnih borb nedvomno v celem ni bilo.«

(Vasilij Melik, Frankfurtske volitve 1848 na Slovenskem, ZČ 1948—49, str. 88)

... pred tremi desetletji?

»Od Dušanovega sina carja Uroša ni ohranjen noben voščeni pečat, pač pa je njegov mali tipar dvakrat, toda zelo kratko opisan v dubrovniških arhivnih knjigah. Prvič omenja dubrovniški kancelar »littera domini imperatoris cum bulla leonis«, drugič pa »literas autenticas domini imperatoris suo vero sigillo cum figura leonis sigillatas«. Iz obeh kratkih opisov se da povzeti samo to, da je car Uroš kot prvi uvedel v našo srednjeveško heraldiko leva, ki je kot simbol že tedaj v Evropi zelo pogost, a se tudi pri nas hitro širi od carja Uroša naprej.«

(Gregor Čremošnik, Doslej neznani južnoslovanski pečati, ZČ 1958—59, str. 55)

... pred dvema desetletjema?

»Potrebno je govoriti o kotorskem uporu, preden preidemo k opisu uporov slovenskega vojaštva, zaradi tega, ker morem le na ta način dobro opravičiti trditev, ki sem jo postavil na simpoziju ob 50. obletnici okto-brske revolucije, da je namreč z neko dobro utemeljitvijo mogoče razvrstiti upore vojaštva v avstro-ogrski vojski leta 1918 v 3 skupine: v upor v Kotoru v začetku februarja, v vrsto uporov maja in junija in v upore konec oktobra.«

(Lojze Ude, Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi, ZČ 1968, str. 187)

... pred desetletjem?

Za dobo po letu 1936 nimamo na voljo virov, ki bi kazali, kako se je razvijalo stališče italijanske partije do manjšinskega vprašanja. Stato operao tega vprašanja ne omenja več; tudi v skupni izjavi italijanske in jugoslovanske komunistične partije, iz maja 1937, ki obsoja Ciano-Stojadinovičev sporazum, ni omenjeno. Pač pa ta izjava odraža revolucionarno situacijo v Jugoslaviji, ki je nastajala ob polarizaciji sil na fašistične in protifašistične pozicije. Prav tedaj je KPJ realizirala sklep o ustanovitvi komunističnih partij Slovenije in Hrvaške, ki sta s svojim vplivom posegli tudi onstran rapalske meje.

(Milica Kacin-Wohinz, Nacionalno vprašanje Slovencev in Hrvatov v Italiji v politiki italijanske komunistične partije 1921—1940, ZČ 1978, str. 289)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših letnikih ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ.